

Неелементарні прості речення з вокативними синтаксемами, їх реалізація у творах Т. Г. Шевченка

У статті проаналізовано основні підходи до проблеми функціонування вокативної синтаксеми (звертання) як ускладнювального засобу в структурі неелементарного простого речення.

Ключові слова: звертання, вокатив, вокативна синтаксема, кличний відмінок, вторинна субстанціальна синтаксема, семантично ускладнене просте речення.

Однією з головних проблем синтаксису є всебічне вивчення речення, його граматичної організації у зв'язку з вираженням певного змісту. Визначення речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці, зокрема виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів його організації, дозволяє виробити синтезований підхід до синтаксичних одиниць, який враховує і рівень формальних синтаксичних зв'язків, і рівень їх семантичних відношень, яким властива співвіднесеність із відображуваною об'єктивною дійсністю.

У синтаксичній теорії поки що немає однозначного визначення й несуперечливої концепції простого ускладненого речення. Питання ускладненості структури простого речення в традиційному мовознавстві до сьогодні залишається не розв'язаним, незважаючи на постійний до нього інтерес.

Дослідження простих ускладнених речень у сучасній українській мові є актуальним, оскільки в таких реченнях відображаються широкі можливості вираження конденсованої думки.

Цю проблему, щоправда, на різних теоретичних засадах досліджували вітчизняні (О. С. Мельничук¹, І. К. Кучеренко², Л. О. Кадомцева³, І. Р. Вихованець⁴, Н. Л. Іваницька⁵, К. Г. Городенська⁶, А. П. Загнітко⁷,

¹ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1966. – 324с.

² Кучеренко І.К. Актуальні проблеми граматики / І.К. Кучеренко. – Львів: Світ, 2003. – 228 с.

³ Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення / Л.О. Кадомцева. – К.: Вища шк., 1985. –127с.

⁴ Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368с.

⁵ Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові / Н.Л. Іваницька. – К.: Вища шк., 1986. – 167с.

К. Ф. Шульжук⁸, Н. В. Гуйванюк⁹ та ін.) та зарубіжні мовознавці (Г. А. Золотова¹⁰, В. А. Белошапкова¹¹, А. Ф. Прияткіна¹², О. О. Каминіна¹³ та ін.). Якщо на попередніх етапах розвитку синтаксичної науки основну увагу приділяли вивченню форми речення, активно досліджували його формально-граматичну, структурну ускладненість, пов'язану з наявністю особливих типів синтаксичних відношень між компонентами предикативної одиниці, то в сучасних працях дослідники враховують інформативний зміст речення (не тільки експліцитну, але й імпліцитну інформацію), розглядають його семантико-синтаксичний рівень (поверхневій структурі протиставляється глибинна структура).

Ускладнення простого речення в сучасній мові може відбуватися у двох напрямках: формальному та семантичному. Семантичне ускладнення передбачає вираження кількох пропозицій у реченні; формальне – розширення його структурної схеми. Однак ці два різновиди ускладнення взаємопов'язані: семантичне ускладнення може призвести до формального, а формально ускладнене речення завжди є семантично складним.

⁶ Городенська К.Г. Дери́вация синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка., 1991. – 192с.

⁷ Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) / А.П. Загнітко. – Ч.2. – К.: ІЗМН, 1996. – 240с.

⁸ Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408с.

⁹ Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н.В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.

¹⁰ Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка/ Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с. (1)

¹¹ Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис / В.А. Белошапкова. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.

¹² Прияткіна А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложнённого предложения: Учеб. пособие для филол. спец. вузов / А.Ф. Прияткіна. – М.: Высш. шк., 1990. – 176с.

¹³ Камынина А.А. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения/ А.А. Камынина. – М.: Изд-во Московского ун-та., 1983. – 102 с.

Термін “ускладнення”, на думку Л.О.Кадомцевої, обіймає багато синтаксичних процесів, які можна звести в одне уявлення лише з погляду виходу речення за межі ядерної структури.

Різні види ускладнення структури простого речення функціонально й конститутивно відмінні й тому повинні бути диференційовані¹⁴.

У цій статті ми ставимо за мету дослідити як формально-граматичний, так і семантичний аспекти ускладнення структури простого речення за допомогою звертання (вокативної синтаксеми). Мова творів Т. Г. Шевченка¹⁵ становить надзвичайно багатий матеріал для лінгвістичних студій. В ускладнених конструкціях вокативні синтаксеми разом із базовим реченням, називаючи адресата, передають модально або емоційно забарвлену думку. Найчастіше це оклик, незадоволення, обурення, скарга, радість, прохання, докір, переляк, заборона та ін.

Звертання традиційно називають одним із засобів ускладнення формально-граматичної структури неелементарного простого речення, на семантико-синтаксичному рівні воно функціонує як вокативна субстанціальна синтаксема, що в українській мові має спеціалізовану форму вираження – кличний відмінок, або вокатив.

Звертання – інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти чи персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення¹⁶.

Загалом у лінгвістиці до визначення статусу звертання та його функціонального навантаження існує кілька підходів.

Термін *звертання* (рос. *обращение*) вперше запровадив Ф. І. Буслаєв, розуміючи під ним засіб для вираження відношень між мовцями, і виокремив його зі складу головних та другорядних членів речення¹⁷. До появи цієї роботи в граматичних працях розглядали кличний відмінок, котрий у давньоруській мові був засобом вираження синтаксичної функції звертання. Після Ф. І. Буслаєва встановилася традиція не вважати звертання частиною чи членом речення. Таку позицію займали О. М. Пешковський, Д. М. Овсяннико-Куликовський, О. О. Шахматов. Вони розглядали звертання серед «слів і висловів, що не входять до складу речення, а прилягають до речення, що стоять при ньому»; за змістом звертання пов’язані з реченням, але формально вони «лишаються елементами, що внутрішньо чужі реченню, яке дало їм притулок,

¹⁴ Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення / Л.О. Кадомцева. – К.: Вища шк., 1985. – С. 62-63.

¹⁵ Шевченко Т.Г. Кобзар. – Донецьк: Сталкер, 2008. – 368 с.

¹⁶ Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – С. 171.

¹⁷ Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка / Ф.И. Буслаев. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 277.

подібно кулі, що потрапила в організм»¹⁸. Таке категоричне виключення звертання зі складу речення базується на твердженні, що іменник у формі вокатива не зв'язаний з членами речення ні сурядним синтаксичним зв'язком, ні підрядним (узгодженням, керуванням чи приляганням). Донині ця точка зору домінує в більшості підручників і посібників для вузів, що може бути вмотивованим передусім із методичних міркувань¹⁹.

У мовознавчій літературі знаходимо й інші погляди на звертання, його граматичну й функціональну природу.

Так О. О. Потебня висловив думку, що кличний відмінок, як і називний, стоїть не поза реченням, а в ньому і може виконувати синтаксичну функцію підмета²⁰. О. Г. Руднев вважає звертання особливим членом речення, оскільки між звертанням та реченням встановлюється безпосередній внутрішній, змістовий (смісловий), і відповідно, зовнішній, граматичний зв'язок, котрий автор називає співвідношенням²¹.

У своїх дослідженнях заперечують позареченнєвий статус звертання й такі вітчизняні мовознавці, як І. К. Кучеренко та І. Т. Яценко. На думку І. К. Кучеренка, так зване «звертання» є членом речення, оскільки вокатив, як і номінатив, виконує функцію суб'єкта й виступає в ролі підмета, або виконує функцію прикладки, поєднуючись із займенниками другої особи. Щодо граматичного зв'язку між кличним відмінком та іншими словами дослідник зауважує: «Не він зв'язується (він і не повинен зв'язуватися, як і називний), а з ним зв'язуються залежні від нього слова, зокрема присудок, повним і послідовним узгодженням»²². Оскільки звертання виражається іменником або його еквівалентом, має ряд синтаксичних ознак, властивих іншим складовим частинам речення, зокрема підмету й додатку, значенням своїм та інтонацією тісно зв'язане з реченням, інколи вступає у зв'язок із присудком, І. Т. Яценко пропонує вважати звертання таким членом речення, який відокремлений завдяки своїй граматичній незалежності²³.

¹⁸ Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 404-407.

¹⁹ Дудик П.С. Просте ускладнене речення. – Навчальний посібник/ П.С. Дудик. – Вінниця. – 2002. – С. 311.

²⁰ Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 404-407.

²¹ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка/ А.Г. Руднев. – М.: Высш. шк., 1968. – С. 211.

²² Кучеренко І.К. Актуальні проблеми граматики / І.К. Кучеренко. – Львів: Світ, 2003. – С. 125.

²³ Яценко І.Т. Чи є звертання членом речення?// Синтаксична будова української мови. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 91-92.

У мовознавстві існує погляд на звертання як одиницю комунікативного рівня, такий підхід до проблеми знаходимо в посібнику «Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання». Автори якого наголошують, що термін «звертання» більш семантичний, ніж граматичний. Твердити, що звертання є поширюючим членом речення, не можна, бо це одиниця не формально-граматичного рівня речення і її не можна ставити в один ряд з прислівними поширювачами чи детермінантами. Звертання далеко складніша одиниця. Це засіб комунікативного оформлення речення-висловлення, який спрямований на те, щоб спонукати співбесідника слухати, зосередити свою увагу, а часто й виявити своє ставлення до нього. На думку мовознавців, звертання становлять згорнені висловлення і мають потенційну предикативність, міра вияву якої може бути різна, аж до максимальної, чому й можливі «вокативні речення». Вокативні речення – це кличні комунікати, а власне звертання – кличні модифікації. Назва «звертання» характеризує тільки їх зміст; термін «кличні модифікації» вказує на їх синтаксичну суть – видозміни особливих самостійних одиниць – кличних комунікатів²⁴.

Сучасні дослідники (А. П. Загнітко, К. Ф. Шульжук) також заперечують нечленореченнєвий статус вокативних одиниць, обґрунтовують наявність граматичного зв'язку звертання з реченням та виконання в окремих випадках (у поєднанні з наказовим способом дієслова) кличним відмінком функції підмета²⁵.

Ми підтримуємо думку тих мовознавців (насамперед це позиція І. Р. Вихованця²⁶, К. Г. Городенської²⁷), які враховують як формально-граматичні, так і семантичні особливості синтаксичних одиниць, зокрема й звертання, що є одним із засобів ускладнення структури неелементарного простого речення.

Оскільки прості неелементарні речення є результатом формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних трансформацій складних речень, то в ускладнених структурах можна виділити вихідне елементарне просте речення та утворені від іншого вихідного елементарного речення компоненти, наявність яких і засвідчує семантичну складність синтаксичної одиниці.

²⁴ Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 404-407.

²⁵ Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис/ А.П. Загнітко. – Донецьк: Дон. НУ, 2001. – С. 266; Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – С. 172-173.

²⁶ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 210 с.

²⁷ Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка., 1991. – 192с.

У своїх дослідженнях І. Р. Вихованець розглядає компоненти в кличному відмінку як складні за семантико-синтаксичною природою субстанціальні синтаксеми, які вказують на адресата вольової дії мовця та суб'єкта потенційної дії. На семантико-синтаксичному рівні речення звертання функціонує як вторинна субстанціальна синтаксема, що сформувалася в результаті об'єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду простих речень в одну ускладнену конструкцію. При цьому вокативна субстанціальна синтаксема стає пунктом семантико-синтаксичного ускладнення (злиття в ній функцій двох вихідних іменникових компонентів)²⁸.

Аналізуючи семантико-синтаксичну природу кличного відмінка, дослідники виділяють три його різновиди: семантично складний кличний (кличний адресата – потенційного суб'єкта дії); семантично складний кличний акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта; кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи²⁹. Окремо функціонує кличний однокомпонентного речення як конденсат суб'єктно-предикатної структури³⁰.

Вокативні синтаксеми, що становлять собою утворення першого різновиду (конструкції типу *Хлопче, заспівай*), набувають адресатно-суб'єктного значення: вказують на адресата вольової дії мовця, з одного боку, і суб'єкта потенційної дії співрозмовника – з другого. Кличний відмінок при цьому перебуває в позиції підмета, про що свідчить форма координації між кличним відмінком і дієсловом наказового способу. Наприклад: *Плач же, серце, плачте, очі, Поки не заснули; Праведная душе, прийми мою мову; Прилинь, сизий орле, бо я одинокий сирота на світі, в чужому краю; Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями; Не вертайся, дитя моє, З далекого краю; Прости мені, мій батечку, Що я наробила; Не плач, Катерино, Не показуй людям сльози; Грай же, море, мовчить, гори; Бабусенько, голубонько, Серце моє, ненько, Скажи мені щирю правду; Плавай, плавай, лебедонько, По синьому морю, Рости, рости, тополенько, Все вгору та вгору; Виливайся ж, слово-сльози; Одчиняй, проклятий жиде.*

²⁸ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 210 с. – С. 186.

²⁹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 210 с. – С. 186.; Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка., 1991. – 192с. – С. 47-49.

³⁰ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 210 с. – С. 189.

Варто зазначити, що такі конструкції становлять ядро функціонування цього відмінка і є вихідною базою для формування вторинних функцій вокатива, за допомогою яких будуються інші типи ускладнених речень.

Аналіз джерельної бази засвідчує, що найуживанішими в реченнях є вокативні синтаксеми із вторинною функцією (конструкції типу *Хлопче, я розповім тобі про героя*), яким властива семантично знебарвлена супровідна функція потенційного суб'єкта дії, кличний відмінок виконує тут функцію детермінантного другорядного члена речення. Наприклад: *Що весілля, **доню моя**; Не хочу я панувати, Не піду я, **мамо**; Легше, **мамо**, в труні лежать, Ніж його побачить; Тяжко, **батьку**, Жити з ворогами; Отаке-то лихо тяжке, **Батьку ти мій, друже**; **Думи мої, думи мої**, Лихо мені з вами; Невесело, **сину**.*

Другою за частотою вживання групою речень, ускладнених вокативними синтаксемами, є структури (типу *Ти, хлопче, гарно співаєш*), в яких форму кличного відмінка семантично дублює займенниковий іменник другої особи. У вказаних конструкціях кличний відмінок перебуває у функції опосередкованого другорядного члена речення³¹. Наприклад: ***Доню моя**, **Що ти** наробила; **Оддам тебе, мій голубе**, А сама загину; Як згадаю **тебе, краю**, заплаче серденько; Вона вас любила, **рожеві квіти**; Одна, **серце**, на всім світі Хоч **ти** помолися; **Що ви, мої любі**, Таке диво читаєте.*

Четвертий тип ускладнених побудов з вокативними синтаксемами, порівняно із двома іншими, є менш регулярним. Такі речення дорівнюють одному компоненту і конденсують у собі предикатно-суб'єктну структуру. Їх ще називають реченнями-звертаннями і кваліфікують як еквіваленти речення. Такому типу вокативної вторинної синтаксеми властива більша самостійність. Наприклад: *Катерино, **серце моє!**; Доню моя, доню моя, Цвіте мій рожевий!; Бідна моя Україно, стоптана ляхами! Україно, Україно! Серце моє, **ненько!**; **Думи мої, думи мої, Квіти мої, діти; Сини мої, гайдамаки.***

Варто зазначити, що межі між цими типами ускладнених конструкцій надзвичайно рухливі й динамічні.

Не можемо не звернути увагу на те, що звертання належать до стилістично виразних мовних одиниць, це яскраво підтверджують приклади із творів Т. Шевченка. Звертання в реченні завжди викликає те чи інше почуття (симпатію, антипатію, захоплення, гнів та ін.), звертання, називаючи адресата, може давати йому певну характеристику. Загалом, стилістичні особливості звертань мають бути предметом окремого дослідження.

Отже, різноманітність поглядів на граматичну та функціональну природу звертання підтверджує своєрідність цієї синтаксичної одиниці. Звертання є одним із засобів формально-граматичного та семантико-синтаксичного ускладнення простого речення. У мовознавстві склалася традиція розглядати компоненти у формі кличного відмінка поза межами реченнєвої структури, як

³¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 210 с. – С. 189.

не пов'язані з іншими словами ні сурядним, ні підрядним зв'язком. Однак відомі спроби кваліфікувати звертання як особливий відокремлений член речення поряд із головними та другорядними членами; як підмет або прикладку; як засіб комунікативного оформлення речення – кличний комунікат, клична модифікація.

У сучасних мовознавчих студіях заперечується позареченневий статус звертання. Дослідження речення як багатоаспектної одиниці, виділення формально-граматичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів членування речення дозволяє зробити комплексний аналіз синтаксичних одиниць. Речення, що включає вокативну синтаксему, формується в процесі згортання семантично складних конструкцій. Компоненти у кличному відмінку на семантико-синтаксичному рівні функціонують як вторинні субстанціальні синтаксеми, що мають складну природу.

Структурна й функціональна (стилістична) різноплановість звертань спонукає до наступних лінгвістичних розвідок у цій царині.

Вольская Ю.В. Неэлементарные простые предложения с вокативными синтаксемами (на материале произведений Т. Шевченко).

В статье проанализированы основные подходы к проблеме функционирования вокативной синтаксемы (обращения) как осложняющего средства в структуре неэлементарного простого предложения.

Ключевые слова: обращение, вокатив, вокативная синтаксема, звательный падеж, вторичная субстанциальная синтаксема, семантически осложненное простое предложение.

Volska Yu.V. Non-elementary simple sentences with vocative syntaxemas (on the material of works by T. Shevchenko's).

The article the main points of view to the problem of functioning of vocative syntaxema (from of address) as the complicative mean in the structure of non-elementary simple sentence.

Key words: from of address, vocative, vocative syntaxema, vocative case, secondary substuntial syntaxema, semanticaly complicative simple sentence.